

दुर्गेशनंदिनी

लेखक

बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

अनुवाद

वा.गो.आपटे

समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

दुर्गेशनंदिनी : बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

© सुरक्षित

प्रकाशक

समन्वय प्रकाशन

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्यूटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

शिल्पा कुलकर्णी

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ऋग्वेद प्रिंटर्स, पुणे.

आवृत्ती

सप्टेंबर, २०१३

किंमत

₹ १९०/-

खंड पहिला

प्रकरण पहिले

देवालय

वंगाब्द १९७ (इ.स. १५९१) सालची गोष्ट. उन्हाळा संपत आला होता. अशा वेळी एके दिवशी एक पुरुष घोड्यावर स्वार होऊन विष्णुपुराहून मांदारणाकडे चालला होता. सूर्य अस्तास जाऊ लागलेला पाहून त्याने घोडा वेगाने चालविला होता. समोर विस्तीर्ण मैदान होते; तेव्हा न जाणो, यदाकदाचित् कालधर्मानुसार संध्याकाळचे वेळी तुफान वारा सुटून पावसाने झोडपले, तर मैदानात कोठे निवाऱ्याची जागा न मिळाल्यामुळे बेसुमार हाल होतील या भयाने त्याने घोडा भरधांव सोडला होता. मैदान ओलांडून तो जातो न जातो, तोच सूर्यास्त झाला. हळूहळू आकाश नीलवर्ण मेघांनी व्याप्त होऊ लागले. रात्रीच्या सुरुवातीलाच इतका घोर अंधकार पडला की घोडा चालविण्याचे काम मोठ्या मुष्किलीचे झाले. मधून मधून विजा चमकत, त्यांच्या प्रकाशाने रस्ता थोडाबहुत दिसे. त्या धोरणाने आमचा घोडेस्वार कसा तरी कष्टाने मार्ग क्रमण करीत होता.

लवकरच घों घों असा प्रचंड नाद करीत सोसाट्याचा वारा वाहू लागला आणि त्याच्या बरोबरच जोराच्या पर्जन्यधाराही पडू लागल्या. त्यामुळे घोडेस्वाराची दिशाभूल होऊन आता कोठे जावयाचे ते त्याला सुचेना. त्याने हातांतली लगाम ढिली सोडल्यामुळे घोडा मनास वाटेल तिकडे जात होता.

अशा रीतीने काही वेळ गेल्यानंतर एके ठिकाणी त्या घोड्याच्या पायाला काही कठीण पदार्थ लागून तो ठेचाळला. याच वेळी वीज चमकल्यामुळे तिच्या प्रकाशाने घोडेस्वाराला समोर काही तरी एक जंगी, पांढऱ्या रंगाचा पदार्थ चमकताना दिसला. हा पांढरा विशाल पदार्थ म्हणजे घर असावे, असे वाटून घोडेस्वार घोड्यावरून उडी मारून उतरला. तेव्हा घोड्याने ज्या जागी ठोकर खाल्ली त्या जागी दगडाच्या पायऱ्या आहेत, असे त्याला आढळून आले. जवळच आसल्याला जागा आहे असे पाहून त्याने घोड्याला सोडून दिले आणि अंधारांत जपून पायऱ्या चढून तो जाऊ लागला. इतक्यात पुनः वीज चमकली. तिच्या उजेडाने त्याला दिसले की ती इमारत म्हणजे एक देवालय आहे. सावधगिरीने तो त्या देवालयाच्या छोट्याशा दारापाशी जाऊन पोचला. पहातो तो दार बंद! हाताने चाचपून पाहिल्यावर त्याला कळून आले की, दाराला बाहेरून कडी नाही. या निर्जन प्रदेशांतल्या देवालयाला अशा वेळी आतून कोणी बरे कडी लाविली असेल? असा विचार मनात येऊन त्याला जरा विस्मय वाटला. डोक्यावर जोराच्या पर्जन्यधारा कोसळत असल्यामुळे आत कोणी का असेना, त्याचा विचार मनात न आणता तो दारावर हाताने जोराजोराने धक्के मारू लागला. पण कोणीही दार उघडण्यास येईना. तेव्हा एकदा त्याच्या मनात आले की लाथ मारून दार उघडावे; पण तसे केल्याने देवालयाची अमर्यादा घडेल असा विचार करून त्याने तसे केले नाही. तथापि त्याच्या हाताच्या जोराच्या धक्क्यांपुढे देवालयाच्या लाकडी दाराचा निभाव लागला नाही. लवकरच दाराची आतली कडी निघाली. दार उघडून आत जाताच तेथे कोणी तरी कुजबुजल्याचा ध्वनि त्याच्या कानी पडला. दार उघडे असल्यामुळे त्यातून जोराचा वारा आत येऊन त्याने तेथला मंद मंद जळत असलेला दिवाही मालवला. अर्थातच त्या देवालयात कोण माणसे आहेत, आणि कोणत्या देवांच्या मूर्ती आहेत हे त्या मुशाफराला काहीच दिसले नाही. आपली अशी अवस्था झालेली पाहून त्या धीट तरुणाने किंचित् हास्य करून प्रथम मंदिरातल्या अदृश्य देवमूर्तीला भक्तिभावाने साष्टांग नमस्कार घातला, आणि नंतर उठून ‘येथे देवालयात कोण आहे?’ असा अंधेरातच प्रश्न केला. त्याच्या प्रश्नाला उत्तर मिळाले नाही; पण

कंकणासारख्या अलंकाराचा ध्वनि मात्र त्याच्या कानी पडला. जास्त बोलण्याच्या नादी लागण्यात अर्थ नाही, असा विचार करून वारा आणि पाऊस यांच्या बंदोबस्तासाठी त्याने दार लावून घेतले, आणि दाराची कडी निखळून पडली होती म्हणून तिच्या ऐवजी आपली पाठच दाराला टेकून म्हटले, 'जे कोणी मंदिरात असतील त्यांनी ऐकावे. हा मी दरवाजापाशी हत्यारबंद बसलो आहे. माझ्या विश्रांतीत कोणी विघ्न करू नये. केल्यास, विघ्न करणारा पुरुष असेल तर त्याला त्याच्या कर्माचे फळ मिळाल्यावाचून राहणार नाही. जर स्त्री असेल तर तिने निश्चितपणे झोप घ्यावी. रजपुताच्या हातात जोपर्यंत ढालतलवार असेल तोपर्यंत तिच्या पायाला एखादे कुसळसुद्धा बोचण्याची भीती बाळगायला नको.'

यावर त्या मंदिरातून 'आपण कोण आहां?' असा प्रश्न स्त्रीच्या स्वराने निघाला. तो ऐकून मुशाफर विस्मित होऊन म्हणाला, 'हा प्रश्न स्त्रीचा असावा असे आवाजावरून दिसते. मी कोण ते कळल्यापासून तुम्हांला कोणता लाभ होणार आहे?'

मंदिरातून उत्तर आले, 'आम्ही फार भ्यालो आहोत.'

तरुण म्हणाला, 'मी कोणी का असेना? आपण कोण आहों ते सांगण्याची आमची वहिवाट नाही. पण मी हजर असता स्त्रीजनाला कसलेही भय बाळगण्याचे कारण नाही, एवढे मात्र खास सांगतो.'

स्त्रीने उत्तर केले, 'आपले बोलणे ऐकून आम्हास धीर आला आहे. एवढा वेळ आम्ही भयाने मेल्यासारखे झालो होतो. अजूनही माझी सखी अर्धी बेशुद्ध पडली आहे. आम्ही संध्याकाळी या शैलेश्वर महादेवाच्या पूजेसाठी आलो होतो. इतक्यात पाऊस पडू लागल्यामुळे आमचे नोकरचाकर आम्हाला सोडून कोणीकडे निघून गेले ते कळत नाही.'

तो तरुण म्हणाला, 'काही काळजी करू नका. आपण स्वस्थ विश्रांती घ्या. उद्या प्रातःकाळी मी तुम्हाला तुमच्या घरी पोचवीन.'

ती स्त्री म्हणाली, 'शैलेश्वर आपले कल्याण करो.'

मध्यरात्री वारा व पाऊस बंद झाल्यावर तरुण म्हणाला, 'तुम्ही थोडा वेळ असाच धीर धरून येथे रहा. मी जवळच्या गावी जाऊन दिवा घेऊन येतो.'

हे ऐकून, जी स्त्री बोलत होती ती म्हणाली, 'महाराज! दिव्यासाठी गावात जाण्याची जरूरी नाही. या मंदिराचा एक गुरव जवळच राहतो. चांदणे पडले आहे. मंदिराबाहेरून त्याची झोपडी दिसेल. तो या मैदानात एकटाच राहतो. म्हणून त्याच्या घरात शेकोटी करण्याचे सगळे साहित्य तयार असते.'

तिच्या सांगण्यावरून तो तरुण मंदिराबाहेर आला, आणि चांदण्याच्या साहाय्याने पाहू लागला, तो गुरवाची झोपडी त्याला दिसली. त्याने तिकडे जाऊन गुरवाला उठवले. गुरवाने भयामुळे दार न उघडता प्रथम आतूनच कोण आला आहे ते पाहिले. मुशाफराच्या चर्येवर लुटारूपणाचे लक्षण त्याला दिसले नाही. विशेषतः मुशाफराने त्यास मोहोरेची लालूच दाखविली, तेव्हा तिचा मोह त्याला आवरेना. त्यामुळे हो ना करता करता गुरवाने दार उघडून दिवा लावून दिला. मुशाफराने दिवा आणून मंदिरात पाहिले, तो एक शुभ्र पाषाणाची विश्वमूर्ती त्याला दिसली. त्या मूर्तीच्या मागे दोन स्त्रिया उभ्या होत्या. त्यात जी वयाने लहान होती, तिने दिवा पाहताच तोंडावर बुरखा घेऊन नम्रपणाने खाली मान घातली. पण तिच्या उघड्या हातांतील हिऱ्याची कांकणे, सुंदर कशिदा काढलेले तिच्या अंगावरचे वस्त्र, आणि अंगावरचे रत्नाचे अलंकार ही पाहून त्या मुशाफराला वाटले की ही हीन कुळांतली खास नाही. दुसऱ्या स्त्रीच्या हलक्या पोशाखावरून ती दासी असावी असे त्याने ताडले. तथापि तिचा वेश दासीप्रमाणे अगदीच हलका नव्हता. तिचे वय सुमारे पसतीस वर्षांचे असावे असे दिसले. आपण जे बोललो, ते या मोठ्या स्त्रीशी असे मुशाफराने सहजच ताडले. त्या स्त्रियांचा पोषाख आपल्या देशातल्या स्त्रियांच्या पोशाखासारखा नसून हिंदुस्तानी थाटाचा होता, हे पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. योग्य स्थळी दिवा ठेवून तो त्या स्त्रियांच्या पुढे उभा राहिला. दिव्याचा उजेड त्याचे अंगावर पडल्यामुळे त्या स्त्रियांना सहज दिसून आले की, त्याचे वय पंचवीस वर्षांपेक्षा फारसे वर नव्हते. त्याचा बांधा उंच होता; पण छाती विशाल असून सर्व अंग पुष्ट असल्यामुळे ती उंची त्याला वैगुण्य न आणता उलटी अलौकिक शोभा देणारीच झाली होती. त्याची कांती पर्जन्यकालांत जमिनीवर उगवलेल्या हिरवळीसारखी अत्यंत मनोज्ञ होती. वसंत ऋतूतल्या झाडांच्या नवपल्लवीच्या

वर्णाप्रमाणे त्याने शरीरावर धारण केलेले कवच व रजपूत वीराचा पाशाख शोभायमान दिसत होता. कमरेला म्यानांत घातलेली तरवार लटकत होती. त्याने आपल्या लांब हातात एक लांब भाला घेतला होता. डोक्याला मंदिल बांधला होता. त्यावर हिऱ्याचा शिरपेच झळकत होता. कानात मोत्यांची कुंडले व गळ्यांत रत्नहार होता.

परस्परांना पाहून उभयपक्षी परिचय करून घेण्याविषयीची उत्सुकता उत्पन्न झाली. पण प्रथम विचारण्याचा असभ्यपणा पत्करण्यास कोणी तयार होईना.

◆◆◆

प्रकरण दुसरे संभाषण

प्रथम, तरुणाने स्वतःची जिज्ञासा तृप्त करण्याविषयीची उत्कंठा प्रकट करून थोरल्या स्त्रीला म्हटले, 'जगाच्या अनुभवावरून मला वाटते की आपण कोणा भाग्यवंताच्या घरच्या स्त्रिया आहा. पण आपली नावे विचारण्यास माझ्या मनाला संकोच वाटतो. तथापि मला स्वतःचे नाव गाव सांगण्यास जशी हरकत आहे, तशी आपणास नसेल. म्हणून विचारण्याचे धैर्य मी करित आहे.'

त्या स्त्रीने उत्तर केले, 'स्त्रियांनी आपली ओळख कशी द्यायची? ज्यांना कुळाचे नाव सुद्धा धारण करता येत नाही, त्यांनी आपली ओळख कोणत्या प्रकारे द्यावी? अंतःपुरांत गुपचिप पडून राहणे हाच ज्यांचा धर्म त्या स्वतःची ओळख कशी काय देणार? ज्या दिवशी पतीचे नाव मुखावाटे उच्चारण्यास विधात्याने स्त्रीला मनाई केली, त्या दिवशीच स्वतःची ओळख करून देण्याचा मार्ग आम्हाला बंद झाला आहे.'

यावर तरुणाने काही एक उत्तर केले नाही. त्याचे चित्त दुसरीचकडे होते. धाकटी स्त्री मोठ्या स्त्रीच्या आडून तोंडावरचा बुरखा किंचित् बाजूला सारून त्या तरुणाकडे टक लावून पाहत होती. बोलता बोलता त्या तरुणाचीही दृष्टी सहज तिच्याकडे गेली, ती मागे फिरली नाही. त्याच्या नेत्रांना वाटले की असे अलौकिक लावण्य पुनः कोठेही पाहण्यास मिळणार नाही. तरुणीच्या नजरेशी तरुणाची नजर भिडली, त्याबरोबर ती खाली पाहू लागली. आपल्या भाषणावर

काही उत्तर आले नाही, असे पाहून थोरली स्त्री त्या तरुणाच्या चर्येकडे पाहू लागली. त्याची दृष्टि कोणाकडे आहे, तेही तिने अवलोकन केले. आपल्या जवळ उभी असलेली तरुणी त्या तरुणाकडे उत्कंठित नेत्रांनी पाहत आहे हेही तिच्या लक्षात आले. म्हणून ती त्या धाकट्या स्त्रीला म्हणाली, 'काय ग! शंकराला साक्ष ठेवून तू स्वयंवर का करीत आहेस?'

तरुणीने आपल्या सखीची अंगुली दाबून तिच्याचसारख्या हलक्या स्वराने म्हटले, 'भलतेच काही तरी बोलत्येस!' तिची सखी चतुर होती. ती हा प्रकार पाहून मनात म्हणू लागली की दिसत असलेल्या लक्षणांवरून असे वाटते की या अपरिचित तरुणाचे तेजःपुंज शरीर व कांती पाहून माझ्या हाती सोपलेली ही कन्या मदनशराने पीडित झालेली आहे. यापासून दुसरा काही परिणाम न झाला तरी हिच्या मनाची शांती कायमची ढळेल, म्हणून हा प्रकार आताच्या आताच बंद केला पाहिजे. पण हे कसे बरे घडवून आणता येईल? या तरुणाला काही इशारतीने किंवा बहाण्याने अन्य स्थळी पाठविता येईल. तेव्हा तसेच करावे. असा विचार करून स्त्रीच्या अंगच्या चातुर्याने तिने म्हटले, 'महाराज! स्त्रियांची अब्रू इतकी नाजूक असते की तिला दुसऱ्याच्या अंगावरून आलेले वारेसुद्धा सहन होत नाही. आज या तुफानात रक्षण होणे फार मुष्कील झाले होते, म्हणून आम्ही येथे थांबलो होतो. आता वारापाऊस थांबला आहे. तेव्हा घरापर्यंत पायांनी चालून जावते की नाही ते पाहू म्हणतो.'

तरुणाने उत्तर केले, 'आपण अशा निर्जन प्रदेशांतून अंधारात पायी जाणार असला तर आपल्या रक्षणासाठी मी पोचवायला येतो. आता आकाश निवळले आहे. मी मघाच आपल्या मार्गाला लागणार होतो; पण आपल्या या सुंदर सखीला रक्षणावाचून सोडून जाणे बरे नाही, म्हणून आतापर्यंत थांबलो.'

स्त्रीने उत्तर केले, 'आपण आमच्याविषयी जी ही दया प्रकट केली आहे ती पाहिली म्हणजे आपले आभार किती मानावे ते कळत नाही, आणि न मानिले तर आम्हाला कृतज्ञ समजाल की काय अशी भीती वाटते. सगळ्या गोष्टी मला बोलून दाखविता येत नाहीत. महाराज! आमच्या दुर्भाग्याची कहाणी आपणास कोठवर सांगावी? आम्ही स्त्रिया स्वभावतःच अविश्वासी आहो. आपण आम्हाला पोचवायला आलात, तर आमचे सुदैव समजू पण आमचे मालक - या मुलीचे वडील - विचारतील की कोणाबरोबर तू आलीस? तर हिने काय उत्तर द्यावे?'

तरुणाने थोडा वेळ विचार करून म्हटले, 'त्यांनी सांगावे की महाराज मानसिंहाचा पुत्र जगत्सिंह याच्या बरोबर मी आलों.'

त्या क्षणी त्या मंदिरात वज्रपात झाला असता तरी देखील त्या स्त्रिया इतक्या चकित झाल्या नसत्या, इतके त्याचे नाव ऐकून त्या चकित झाल्या. धाकटी स्त्री तर शिवमूर्तीच्या आडच झाली. बोलण्यात चतुर अशी ती थोरली स्त्री नम्रतेने उभी राहिली आणि हात जोडून म्हणाली, 'युवराज! मी नकळत आपले सहस्र अपराध केले आहेत. अज्ञान स्त्रीजन म्हणून माझ्या अपराधांची क्षमा करावी.'

राजपुत्र हसून म्हणाला, 'असल्या मोठ्या अपराधाला क्षमा नाही. तरी पण तुम्ही आपले नाव गाव सांगितल्यास क्षमा करीन. न सांगितल्यास मात्र योग्य शिक्षा होईल.'

नम्र शब्दांनी रसिकांना नेहमीच हिंमत येत असते. त्या स्त्रीने किंचित् हसून म्हटले, 'शिक्षा सांगावी. आम्ही ती भोगण्यास तयार आहो.'

जगत्सिंह हसून म्हणाला, 'मी तुमच्याबरोबर येऊन तुम्हास तुमच्या घरी पोहोचवीन. हीच ती शिक्षा.'

त्या स्त्रीला वाटले की, हे एक नवेच संकट प्राप्त झाले! काही विशेष कारणामुळे ती धाकटी स्त्री कोण आहे, ते दिल्लीच्या सेनापतीला सांगण्यास ती राजी नव्हती. तो त्यांच्याबरोबर रक्षणासाठी जाणार होता, या गोष्टीलाच तिची हरकत होती. मग तिची ओळख करून देण्याची गोष्ट तर दूरच! अशा अडचणीत सापडल्यामुळे ती खाली मान घालून मुकाट्याने उभी राहिली.

इतक्यात मंदिरापासून जवळच घोड्यांच्या टापा ऐकू येऊ लागल्या. राजपुत्राच्या मंदिराच्या बाहेर येऊन पाहिले तो शंभराहूनही काही जास्त घोडेस्वारांचे सैन्य जात असलेले त्याला दिसले. स्वारांच्या पोषाखावरून ती आपलीच रजपूत सेना आहे, असे त्याला कळून चुकले. हा युवराज युद्धसंबंधी कामासाठी विष्णुपुराहून त्वरेने हे घोडेस्वार घेऊन आपल्या पित्याकडे जात होता. त्या दिवशी दोनप्रहरी तो एकटाच पुढे गेला होता. मागून त्याचे लष्कर येत होते. पण त्यांची चुकामूक झाल्यामुळे राजकुमार एकटा त्या मैदानात वारा आणि पाऊस यांच्या सपाट्यांत सापडून संकटात पडला होता. आता त्याने आपल्या सैन्याला पुन्हा पाहिले. पण सैन्यांतल्या लोकांनी आपणास पाहिले की नाही, ते जाणण्याकरिता तो मोठ्याने म्हणाला, 'दिल्लीश्वरकी जय!' हे ऐकताच एक घोडेस्वार त्याच्यापाशी आला.